

BÜYÜK SELÇUKLULARIN HORASAN'DA DİNİ VE SOSYAL YAŞAM ÜZERİNDEKİ BAZI UYGULAMALARI VE BUNLARIN HALKA YANSIMALARI

İsmail PIRLANTA*

Özet

Horasan bölgesi jeopolitik konumu ve taşıdığı büyük önem sebebiyle tarih boyunca pek çok devletin ilgisini çekmiştir. Kuşkusuz Türk devletleri de bunlar arasında yer almaktadır. Gazneliler sayesinde Türk kültürüyle tanışan bölge daha sonra Selçuklular döneminde tam manasıyla bir Türk ülkesi haline gelmiştir. Gazneli Devleti'nin ünlü hükümdarı Mahmud tarafından Horasan'a getirilen Türkmenler, kısa sürede siyasî bir güç olarak belirmişlerdir. Selçuklular döneminde Horasan'da her alanda bir ilerleme görülmüştür. Bu ilerlemeler diğer devletler için de örnek teşkil etmiş, özellikle kültürel anlamda pek çok şehir ve bölge Horasan'ın kültürel mirasından faydalanmıştır. Öte yandan Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetilen sınıf konumundaki teb'anın dini ve sosyal yaşamı üzerindeki uygulamaları gerek bölge halkı gerekse etkilediği coğrafyalar üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu uygulamaların incelenmesi Büyük Selçuklu döneminde Horasan coğrafyasının sosyal yapısının anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda çalışmamızda halkın dini ve sosyal yaşamı üzerinde Selçuklu yöneticilerinin bazı uygulamaları ve bunların yansımaları üzerinde durmak istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Nişabur, Selçuklular, kadılık, reis, Hanefî, Şâfi'i

Some Applications on Religious and Social Life of Great Saljuqids in Khurasan and Their Effects upon the Community

Abstract

Khurasan province, considering its geopolitical position and great importance was held under the control of various authorities throughout the history. No doubt the Turkish states are among they too. The region which met with the Turkish culture thanks to Ghaznavids became later a Turkish country in every regard in the period of Saljuqids. The Turcomans which were brought to Khurasan by the famous ruler of Ghaznavid State, Mahmud, succeeded to emerge as a political authority. A progress has been in all areas in Khurasan During period of Saljuqids. These progresses set a good example for other states. Particularly in cultural meaning, Khurasan's cultural heritage offered benefits for masses in the extension of a vast geography. On the other hand some applications on religious and social life of Great Saljuqids upon the managed class (tab'a) have also affected people in the region and left deep traces on geographies. Examination of these implementations will contribute great to the understanding of the social structure of the geography of Khurasan in the period of Saljuqids. In this context, we want to touch upon some applications on religious and social life of Great Saljuqids upon the people and their effects.

Key Words: Khurasan, Nishapur, Saljuqids, kadilik, ra'is, Hanafi, Shafi'i

Giriş

Selçukluların Horasan'a gelmeleri talihin onlar lehine değişmesi şeklinde yorumlanabilir. Zîrâ bu bölge Selçukluların kaderlerinin bundan sonraki safhasında vazgeçilmez bir konumda yer almaktadır. Başlangıçta tamamen istem dışı buraya yerleştirilen ve ikinci defa etraflarındaki siyasî değişikliklerin ve yeni oluşumların etkisiyle zorunluluk neticesinde bölgeye gelen Türkmenler için Horasan, artık sadece hayvanlarını otlatabilecekleri verimli otlaklara sahip bir coğrafya parçası değildir. Nitekim onlar, bölgede faaliyet gösteren Gazneli Devleti'nin ihtişam, siyasî güç ve yapılanmasından da güdülenerek kendileri için bir ölüm kalım mücadelesi olan savaşı kazanmışlar ve her yönü ile zengin Horasan topraklarında güçlü bir devlet kurmuşlardır.

Bağımsız olduktan sonra hızla teşkilatlanan Selçuklular, sahip oldukları toprakları kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu paylaşımına göre

Tuğrul Bey Nişabur merkez olmak üzere devletin batı kısımlarını, Çağrı Bey ise doğu kısımlarını almıştır. Çağrı Bey'in kendisi için belirlediği idare merkezi Merv olmuştur. Kendilerine çizmiş oldukları bu rota doğrultusunda Horasan'ın tamamını ele geçiren Selçuklular, bölgenin her alanda gelişmesi için yoğun bir gayret göstermişlerdir.

Selçukluların bölgeye getirmiş oldukları en önemli yenilik ve gelişme eğitim sahasında olmuştur. Bu bağlamda burada, Nizâmiye Medreseleri ismi ile o dönem şartlarında sadece bölgesinin değil dünyanın en modern eğitim kurumları kurulmuştur. Bu eğitim kurumlarında Horasan'ın ünlü âlimleri ders vermek için görevlendirilirken, İslam dünyasının dört bir yanından ilim tahsil etmek isteyen kimseler de medreselere akın akın gelmeye başlamışlardır. Böylelikle bölge ilim merkezi olma yolunda büyük gelişme kat etmiştir. Eğitim sahasının yanında ekonomik alanda da gelişme ve iyileştirmeler yapılmıştır. Bu kapsamda Selçuklular ticaretin, tarımın ve küçük el sanatlarının daha iyi bir seviyeye götürülmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bütün bunların neticesinde elde edilen ekonomik kazanım ve zenginlikler Horasan'ın imar yönünden de gelişmesini sağlamıştır.

Kuşkusuz Selçuklular, eğitim, ekonomi, imar gibi alanlarda bölgenin gelişmesine yönelik icraatlar ortaya koymalarının yanında, Horasan halkı üzerinde de gerek sosyal gerekse dini bazı uygulamalar yürürlüğe koymuşlardır. Yönetilen sınıf konumundaki teb'a üzerindeki bu uygulamalar gerek bölge halkı gerekse etkilediği coğrafyalar üzerinde derin izler bırakmıştır. Devlet yöneticilerininin bahse konu olan icraatlarının incelenmesi, Büyük Selçuklu döneminde Horasan coğrafyasının sosyal yapısının anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Büyük Selçukluların Horasan'da dini ve sosyal yaşam üzerindeki bazı uygulamalarını ve bunların halka yansımalarını konu alan çalışmamızı üç bölüm ve bunlara ilaveten bir de değerlendirme faslı halinde ele almış bulunmaktayız.

1.Horasan'ın Coğrafi Konumu ve Belli Başlı Şehirleri

Güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi anlamına gelen Horasan¹ İslam coğrafyacılarının genellikle anlattıklarına göre doğudan Huttel, Gur ve kısım Sicistan (Sistan); güneyden Deştülût ve Kirman ile Rey arasın-

¹-Osman Çetin, " Horasan ", *DİA*, XVIII, s. 234.

daki Fars toprakları; batıdan Deştikevîr'in batı kısmı ve Taberistan ile Cürcan; kuzeyden de Türkmenistan'ın bir bölümü, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilmiştir.² Hemen hemen tüm İslam coğrafyacıları bölgeyi dört kısma ayırmayı uygun bulmuşlardır. Bölge, üm-mehât denilen bu taksime göre Belh, Herat, Nişabur ve Merv olarak dört ayrılmaktadır.³ Horasan'ın sınırları her geçen yüzyıla ve coğrafyacıya göre değişiklikler göstermiş, hatta bölgeyi oluşturan şehirlerin isimlerinde bile farklılıklar görülmüştür. Örneğin; XV. yüzyıl coğrafyacılarından Hâfız Ebrû'nun *Coğrafya-yi Tarih-i Horasan* adlı eserindeki bilgiler kendisinden önceki coğrafya kaynaklarından farklılıklar arz etmektedir.⁴

Horasan'ın yukarıda da söylendiği gibi en önemli şehirlerinden birisi Nişabur'dur. Bir kalenin etrafında gelişmiş olan bu şehir, Tâhirîlerden itibaren Horasan'ın merkezi olmuştur. Bu özellik onu siyasi, ticari ve ilmi başkent konumuna getirmiştir. Etrafını çevreleyen verimli tarım arazileri ile birçok tarım ürününün yetiştiği Nişabur aynı zamanda pamuklu ve ipekli kumaşların üretiminin de yapıldığı bir yerd. Kendisine birçok yerleşim merkezinin bağlı bulunduğu bu şehir, Horasan'ın en çok kasabası ve köyü olan yerleşim birimidir.⁵ Nişabur'un önemli yerleşim yerlerinden bazıları şunlardır:

Beyhak: Nişabur'un kaynaklarda zikredilen dört önemli merkezinden birisidir.⁶ Bu merkez, Rîvend hududundan Dâmgân vilayetine

² İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretü'l-Arz*, thk. M. J. Geoje, Leyden, 1938, s. 426; Yakut el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-VI, Beyrut trz., II, s. 350.

³ İstahrî, Ebu İshâk el-Fânsî, *Mesâlik ve Memâlik*, nşr. J. H. Moeller, Gotha 1839, M. J. De Goeje, Leiden 1870/Farsça çev. İrec Afsâr, Tahran 1347 hs., s. 203; İbn Havkal, s. 430; *Hudûdü'l-âlem min el-meşrik ile'l-mağrib*, nşr. Minûçehr Sutûde, Tahran, trz., s. 99; Yakut el-Hamevî, II, s. 409.

⁴ Hâfız Ebrû, Nüreddîn Abdullah b. Lütfullah, *Coğrafya-yi Tarih-i Horasan*, nşr. Gulâmrızâ Verehrâm, Tahran 1370 hs., s. 47; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2008, s. 1.

⁵ Nişabur hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuma Kadar Nişabur*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

⁶ İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, Ahmed b. Muhammed, *Muhtasâru Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Geoje, Leyden 1885, s. 318; İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Geoje, Portsaid - Mısır, trz., s. 24; İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefse*, Leyden 1967, s. 171; Yakut el-Hamevî, I, s. 638.

kadar uzanan, 25 fersah (144070m.) tan fazla uzunluğa ve bir o kadar genişliğe sahip olan bir coğrafya parçasıydı.⁷ Verimlilik, mükemmellik, zenginlik bakımından Horasan'ın diğer bölgelerinden aşağı kalmayan⁸ Beyhak'ın iki önemli nahiyesi bulunmaktaydı. Bunlar: Sebzvâr ve Hüsrûcird'dir.⁹

Tûs: Nişabur'a bağlı olmakla birlikte, büyüklüğü, ilim, kültür, ticaret ve madencilik faaliyetlerinde canlılığı ile bölgesinde önemli bir konumdaydı. Pek çok alimin yetiştiği bu bölgenin ikisi büyük, üçü küçük olmak üzere beş nâhiyesi vardı. Tâberân ve Nûkân büyük, Büzdğûr, Râdkân, Binvede küçük nahiyelerindendi.¹⁰

Cüveyn: Bistâm'dan Nişabur'a gelen kervanların güzergâhları üzerinde bulunan bu merkez, Beyhak ve Câcerm arasında bulunmaktaydı. Cüveyn'i kuzey ve güney diye ikiye ayırmak mümkündü. Kuzey kesim, bölgenin bütün iskân yerlerinin toplandığı bölümdü. Yâkut el-Hamevî'nin kaydetmiş olduğu 189 köy Cüveyn'in kuzey tarafında yer almaktaydı.¹¹

İsferâyîn: Nişabur - Cürcan yolunun ortasında bulunmaktaydı. Nişabur'a olan uzaklığı 32 fersah (184409.6m.) idi. Bir başka rivayet ise Nişabur - İsferâyîn arasındaki mesafeyi beş günlük yol olarak vermektedir. Çok miktarda pirinç ve kaliteli üzümün yetiştiği İsferâyîn bölgesi, Nişabur'un önemli tarım havzaları arasındaydı.¹²

Baherz: Kaynaklar Nişabur'un dört önemli müdününden biri olarak göstermektedir. Bâherz, Nişabur - Herat arasında bir yerdeydi. Burasının merkezi Mâlin kasabasıydı. Çok verimli bir arazi yapısına sahip olan Bâherz, Nişabur'un önde gelen tarım merkezlerinden biriydi.

⁷-en-Nisaburî, Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târîh-i Nişâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahran, trz., s. 139; Yakut el-Hamevî, I, s. 638.

⁸-Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoe, Leyden 1967, s. 318.

⁹-İbn Rûste, s. 171; Makdisî, s. 50, 318; Yakut el-Hamevî, I, s. 638.

¹⁰-İbn Hurdazbih, s. 24; İbn Havkal, s. 434; Makdisî, s. 271, 295, 319, 324, 326; İstahri, s. 205; Yâkut el-Hamevî, IV, s. 56-57

¹¹-Yâkut el-Hamevî, II, s. 223; Hartmann, "Cüveyn", *İA, MEB*, III, s. 248.

¹²-İbn Havkal, s. 428; Makdisî, s. 318; Yâkut el-Hamevî, I, s. 211.

Bâherz'in özellikle de merkez Mâlin'in Mîladî X.Yüzyılda dikkate değer bir nüfusu mevcuttu.¹³

Câcerm: Cürçân yolu üzerinde bir, sınır kasabası konumunda olan Câcerm, güzel bir Cuma mescidinin bulunduğu oldukça müstahkem bir yerleşim yeri idi. *Tarih-i Nişabur'*a göre, önce Cüveyn'e bağlı olan, daha sonra Cürçân'a bağlı bir yer konumuna gelen Câcerm su kaynağı bakımından iyi bir durumda idi.¹⁴

Havâf (Hâf): Herat'ın önemli nahiyelerinden Bûşenc ve Nişabur'un yerleşim merkezlerinden Zûzen ile hem hudut olan bu coğrafya parçasının merkezinin Selûmek olduğu rivayet edilmektedir. Nüfus olarak yoğun bir halk kitlesinin meskûn olduğu Havâf'ın en önemli özelliği verimli meyve bahçelerinin ve bağlarının bulunmuş olmasıydı.¹⁵

Üstüvâ: Nişabur'un önemli bir "küre" si olarak isimlendirilen Üstüvâ'nun manasının güneşin doğduğu yer, yüksek bölge olduğu rivayet edilmektedir. Nesâ, İsferyân, Tûs ve Ergiyân ile sınır komşusu olan bu yerleşim biriminin önemli merkezinin Habûşân olduğu, hatta Üstüvâ'ya Habûşân isminin verildiği anlatılmaktadır. Bazı kaynaklarda geçen Hucân teriminin bu bölgeler için kullanıldığı zikredilmektedir. Çok verimli bir arazi yapısına sahip olan Üstüvâ'nın, su kaynakları, yeşil arazisi ve tarlaları ünlü idi.¹⁶

Nesâ: Orta büyüklükteki yerleşim birimlerinden olan Nesâ, Üstüvâ'nın doğusundadır. Merv'e yakınlığından dolayı ona bağlı olduğunu söyleyen coğrafyacılar da vardır. Çevresindeki tepelerden şehre bol miktarda temiz su gelmektedir. Bundan dolayı bereketli, yeşil, ekmeği lezzetli, meyveleri güzel, pazarları büyük bir şehir olarak kaydedilmektedir.¹⁷

Kuhistân: İsminden de anlaşılacağı gibi (Kuh, Farsça dağ demektir.) dağlarla çevrili bir yerleşim merkezi idi. Sınır olarak Nişabur'un

¹³-İbnü'l-Fakîh, s. 318; İbn Hurdazbih, s. 24; İbn Rüste, s. 171; Makdisî, s. 50, 300; Yâkut el-Hamevî, I, s. 376; C. L. Huart, "Baharz", *İA, MEB*, II, s. 143; B. Spuler, "Bakharz", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

¹⁴-*Hüdûd'ül'alem*, s. 89; Makdisî, s. 50, 300, 318; en-Nisaburî, s. 141.

¹⁵-İbn Rüste, s. 171; Makdisî, s. 300; en-Nisaburî, s. 141; Schwarz, "Haf", *İA, MEB*, V, s. 65.

¹⁶-İstahrî, s. 205; İbn Havkal, s. 433; Makdisî s. 318, 319; en-Nisaburî, s. 140; Yâkut el-Hamevî, I, s. 208-209.

¹⁷-İstahrî, s. 215; *Hüdûd'ül'alem*, s. 90; Makdisî, 319, 320; İbn Havkal, s. 429, 445 V. Minorsky, "Nesâ", *İA, IX, MEB*, s. 198; Huart, "Horasan", *İA, MEB*, V/1, s. 560.

güneyinden Sistân'a kadar uzanmaktaydı. Ekilebilir arazisi yanında Genel olarak çöllük bir araziye sahipti. Kâin ve Tabes, Kuhistân'ın önemli nahiyelerindendir.¹⁸

Afganistan'daki Bâbâ dağlarından doğan Murgâb nehrinin taşıdığı alüvyonlarla oluşan verimli delta üzerine kurulmuş olan Merv, Horasan'a uzun yıllar başkentlik yapmış olan bir bölgedir. Kaynaklarda Mervu'r-rûz'dan ayrılması için Mervu's-şâhcân olarak geçmektedir. Merv, Türk ve Fars devletlerinin sınırında olmasının yanında ticari önemiyle de karışık bir kültür merkezi olmuştur. Halkın içme suyunu evlerinin önündeki çeşmelerden sağladığı Merv, çoğunlukla sulu tarımın yapıldığı bir bölgeydi. Bölgede pamuklu ve ipekli ürün imalatı oldukça meşhurdu.¹⁹ Merv'e bağlı olan yerleşim birimlerinden bazıları şunlardır:

Serahs: Kaynakların Nişabur'un mu yoksa Merv'in mi beldesi olduğu konusunda anlaşamadıkları bu yerleşim yeri Tûs ile Merv arasında yer almaktadır. Büyük ve bayındır bir şehir olarak kaydedilmektedir. Halkın İçme suyunu kuyulardan karşıladığı Serahs su yönünden çok zengin değildi. Tarım yağmur suyuyla yapılmaktaydı. İşlek bir güzergâhta bulunduğundan dolayı ticarî anlamda da önem taşıyan bir şehirdi.²⁰

Mervu'r-rûz: Küçük Merv veya nehrin üstündeki Merv anlamlarına gelen bu belde önemli yerleşim birimlerinden birisidir. Mervu's-şâhcân ile Serahs arasında yer alan Mervu'r-rûz suyu fazla olan bir yerd. Büyük pazarlara sahipti ve kendisine bağlı pek çok kasaba ve köy bulunmaktaydı.²¹

¹⁸-İstahrî, s. 215; J. H. Kramers, "Kuhistan", *İA, MEB,VI*, s. 970 vd.; a. mlf., "Kühistân", *EI2*, V. s. 354-355; Nişabur'un yerleşim merkezleri hakkında geniş bilgi için bkz: Pırlanta, s. 59-99.

¹⁹-İbn Havkal, s. 434-435; İbn Hurdazbih, s. 17,18, 24, 25; *Hüdûd'ül'alem*, s. 105; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 491; A. Yakubovskiy, "Merv", *İA, MEB,VII*, s. 773 vd.; a. mlf., "Marw al-Shâhidjân", *EI2,VI*, s. 618 vd.; Özgüdenli, "Merv", *DİA, XXIX*, s. 221-223.

²⁰-İstahrî, s. 215; İbn Havkal, 427, 430; *Hüdûd'ül'alem*, s. 104; J. Ruska, "Serahs", *İA, MEB. X*, s. 502.

²¹-İbn Hurdazbih, s. 36; İstahrî, s. 213; C. E. Bosworth, "Marw al-Rûdh", *EI2,VI*, s. 617.

Hâverân: Bölgesinin önemli ilim merkezlerinden olan bu yerleşim merkezi çok sayıda bilim adamı barındırmaktaydı. Suyu ve bağları boldu bundan dolayı zirai faaliyetler yoğun olarak yapılmaktaydı.²²

Dandanakân: Kervanların konakladıkları etrafı duvarlarla çevrili Merv-Serahs arasında konumlu olan bir yerleşim yeri idi.²³

Bedahşân: Afganistan'da Pamir Dağları'nın eteklerinde, Ceyhun Nehri'nin kıyılarında kurulmuş olan bir yerleşim yeri idi.²⁴

Ebîverd (Bâverd): Nesa'nın doğusuna doğru, dağ sıralarının ötesinde Merv Çölü'nün kenarında yer alan bu merkez de, Merv'in beldeleleriyle birlikte anılmaktadır.²⁵

Horasan'ın ümmehât şehirlerinden birisi de Herat'tır. Herî-rûd Nehri'nin verimli vadisi üzerine kurulmuş olan bu şehir, Hezâre dağlarından İran sınırına kadar uzanır.²⁶ Herat'a bağlı olan önemli bazı yerleşim yerleri şunlardır:

Bûsenc: Etrafı hendek ve hisarlarla çevrili olan bu yerleşim merkezi Herat'ın bir menzil doğusunda yer almaktaydı. Sulu bir araziye ve verimli topraklara sahip olan Bûsenc'in üç kapısı vardır. Bu kapılar Herat, Nişabur ve Kuhistân yönüne açılmaktadır.²⁷

Bâdgîs: Herat'ın kuzeydoğusunda, Herat ile Serahs arasında yer alan bu yerleşim merkezi Bûsenc'den üç menzil mesafedeydi. Kendisine bağlı 300 köyü mevcuttu. Tarım arazileri kaynak ve yağmur sularıyla beslenmekteydi. Yüksek yerlerindeki sık otlakları sayesinde göçebeler için büyük önem taşımaktaydı.²⁸

²²- Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hs., s. 194.

²³- İstahrî, s. 223; *Hudûdü'l-'alem*, s. 94; C. E. Bosworth, "Dandânakân", *EI2*, XII, s. 195.

²⁴-İbnü'l-Fakîh, s. 322; İbn Havkal, s. 428; Yakut el-Hamevî, I, s. 528-529.

²⁵-İbnü'l-Fakîh, s. 209, 212, 321; İbn Rüste, 106, 173; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, 429; Makdisî, s. 300.

²⁶-İstahrî, s. 209; Hamdullah Müstevfî, 186-187; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA, MEB.*, V/1, s. 429; R. N. Frye, "Harât", *EI2*, III, s. 177-178; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, s. 215.

²⁷-İbn Hurdazbih, s. 36; İstahrî, s. 211-212; İbn Havkal, s. 430; W. Barthold, "Bûsenc", *İA, MEB.*, II, s. 823-824; a. mlf., "Bûshandj", *EI2*, I, s. 1342.

²⁸-İbn Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 212; İbn Havkal, s. 430; W. Barthold, "Bâdgîs", *İA, MEB.*, II, s. 192; Huart, Horasan, *İA, MEB.*, V/1 s. 560; W. Barthold, "Bâdgîhs", *EI2*, I, s. 857.

İsfizâr: Dağlık bir araziye sahip olan bu yerleşim biriminin savascı bir halkın olduğu rivayet edilmektedir. Suyu ve bağları bol olan İsfizâr verimli topraklara sahiptir. Günümüzde ismi Sindend olarak geçmektedir.²⁹

Dihistân: Dağlara yakın kurulduğu için suyu bol olan bu yerleşim birimi Bâdgîs'e bağlı şehirler arasında geçmektedir.³⁰

Hucistân: Dağlar arasında halkı çiftçilikle geçinen bir yerleşim merkezi idi.³¹

Horasan'ın gerek nüfus, gerekse yüz ölçüm bakımından önemli olan bölgelerinden bir diğeri de Belh idi. Bu şehir Kûh-i Bâbâ ismi verilen bir dağın Kuzey yamaçlarından ovaya doğru yayılmıştır. Ceyhun Nehri'nin güneyine düşmektedir. Meskûn kasaba, köy ve mezralarla çevrili olan Belh, farklı yönlere açılan on iki kapıya sahiptir.³² Belh'in bazı yerleşim merkezleri şunlardır:

Bamiyân: Belh'e giden nehirlerden birinin doğduğu yerde kurulmuş olan bu yerleşim yeri Belh'e göre batıda yer almaktadır. Kaynaklar Cüzcân'ın bir nahiyesi olduğunu söylemektedir.³³

Huttelân: Bölgenin büyük ve önemli şehirleri arasında yer alan Huttelân, Ceyhun nehrinin yukarı kesiminde yer almaktadır. Nehirleri, dağları bol otlaklı alanları ile Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdendir.³⁴

Toharistan: Ceyhun nehrinin yukarı güney kıyıları ile Belh'in doğu yönüne düşen bu yerleşim yeri bölgesinin en geniş nahiyelerinden

²⁹-Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 209, 211; İbn Havkal, s. 430, *Hudûdü'l-'alem*, s. 92.

³⁰-İstahrî, s. 212.

³¹- *Hudûdü'l-'alem*, s. 104.

³²-İbnü'l-Fakîh, s. 209, 211; İbn Hurdazbih, s. 18, 24; İbn Havkal, s. 428, 430; R. N. Frye, "Balkh", *EI2*, I, s. 1000-1001. Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 44.

³³-İbn Hurdâzbih, s. 37; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; W. Barthold, "Bâmiyân", *İA, MEB.*, II, s. 296 vd.; W. Barthold, "Bâmiyân", *EI2*, I, s. 1009.

³⁴-İstahrî, s. 218; Hurdâzbih, s. 36; Hamdullah Müstevfî, s. 191; W. Barthold, "Huttel", *İA, MEB.*, V/1, s. 920-921.

birini oluşturmaktadır. Bedehşân, Sûd, Bamiyân, Pençşîr etrafını çevreleyen nahiyelerdendi³⁵.

Tâlekân: Belh'in batısında yer alan bu yerleşim birimi Mervu'r-rûz'dan Belh'e üç günlük yürüyüş mesafesindedir. Toharistan'ın en önemli şehri durumunda olup, suyu bol bir bölge olmasına rağmen bağ ve bostanları azdı. Dağlık arazilerin hemen yanında yer aldığı için keçi yetiştiriciliği yaygındı. Büyük bir pazara sahip olduğu kaydedilmektedir.³⁶

Cüzcân: Belh bölgesinin batı kısmında yer almakta olup, Belh şehri Mervu'r-rûz'a bağlayan yol üzerinde bulunmaktaydı. Meymene şehri Cüzcân sınırları içinde yer almaktadır. Ortaçağın önemli şehirlerinden birisi olarak kabul edilmekteydi.³⁷

Uşbürgân (Şuburgân): Cüzcân'ın hükümet merkezi olarak zikredilen bu yerleşim merkezi verimli topraklarla çevrili olup, meyveciliğiyle ünlü idi. Zengin ürünlere sahip pazarları olan Uşbürgân kalabalık bir nüfusa sahipti.³⁸

Faryâb: Tâlekân ile Meymene arasında yer alan bu yerleşim birimi Cüzcân'a bağlı nahiyelerden biridir. Bağ ve bahçesi bol bir yer olarak zikredilmekte dolayısıyla zirai faaliyetler bol olarak icra edilmekteydi.³⁹

Coğrafi konumu, sınırları ve bazı önemli yerleşim yerleri hakkında bilgiler verdiğimiz Horasan bölgesi, Hz. Ömer döneminde ilk defa Müslüman fatihlerle tanışmış, bu dönemde gerçekleştirilen fetihlerle bölgede İslam hâkimiyeti tesis edilmeye çalışılmıştır. Hz. Ömer'in vefatının akabinde baş gösteren isyan hareketleriyle bozulan hâkimiyet Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Amir'in başlatmış olduğu askeri hareketle tekrar

³⁵-İbn Hurdazbih, s. 36; Yakut el-Hamevî, III, s. 518; W. Barthold, "Toharistan", *İA, MEB.*, 12/1, s. 399-400; a. mlf., "Tukhâristân", *EI2*, X, s. 600 vd.; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 46.

³⁶-İstahrî, s. 213; İbn Hurdâzbihi, s. 36-37; *Hudûdü'l-'alem*, s. 100; Yakut el-Hamevî, III, s. 491; Cl. Huart, "Tâlekân", *İA, MEB.*, XI, s. 694; J. L. Lee, "Tâlakân", *EI2*, X, s. 157-158, Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 47.

³⁷-İbn Hurdâzbihi, s. 36; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; Yakut el-Hamevî, II, s. 149; R. Hartmann, "Cüzcân", *İA, MEB.*, III, s. 229-230; a. mlf., "Djüzdjân", *EI2*, II, s. 608-609; Tahsin Yazıcı, "Cüzcân", *DİA*, VIII, s. 97; Piyadeoğlu, s. 8.

³⁸-İstahrî, s. 213; *Hudûdü'l-'alem*, s. 98.

³⁹-İbn Hurdâzbihi, s. 36; Hamdullah Müstevfi, s. 192; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 45 ; Piyadeoğlu, s. 8.

tesis edilmiştir.⁴⁰ Hz. Osman'ın ölümü ve daha sonra baş gösteren Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasındaki mücadele ortaya bir otorite boşluğu çıkarmıştır. Bu otorite boşluğu bölgedeki İslam otoritesinin kesintiye uğramasına sebep olsa da Emeviler Devleti'nin kurulması ile hâkimiyet yeniden tesis edilmiştir. Bu dönemde 45/665 yılında Ziyad b. Ebîh, yönetimin kolaylaştırılması babında dört taksimata ayırdığı Horasan bölgesine Kufe ve Basra halklarından oluşan elli binden fazla insanı yerleştirmiştir.⁴¹ Bu yerleştirme yöredeki nüfus dengesini sağlama ve yeni askeri faaliyetler için adam teminine matuf olarak yapılsa da ilerleyen dönemlerde merkezi otorite zayıfladığı sıralarda Horasan Arap kabilelerinin otorite kavgalarına sahne olmuştur.⁴² Tüm bu karışıklıklara bir de Emevî iktidarının yöredeki insanlara uyguladığı mevalî politikası da ilave edilince bölgenin Abbâsî dâilerine kucak açması kaçınılmaz hale gelmiştir.⁴³ Abbâsiler Devleti döneminde Horasan bölgesi Bağdat'taki merkezi otoriteye karşı bağımsız hareket etmek isteyen valilerin mekânı haline gelmiştir. Bu durum Abbâsî Devleti'nin kurulmasında büyük pay sahibi olan ve Horasan'da Abbâsîlerin ilk yöneticisi konumunda bulunan Ebû Müslim el-Horasanî ile başlamış⁴⁴, Me'mun döneminde 205/821'de Tâhirîler devletini kuran Tahir b. Hüseyin ile resmîyet kazanmıştır.⁴⁵ Bundan sonra Horasan bölgesi görünüşte Abbâsîlere bağlı aslen bağımsız hareket eden hânedânların yönetiminde kalmıştır. Tâhirîlerden sonra Saffârîler (259-287/873-900), Sâmânîler (287-394/900-1002)⁴⁶ ve Gazneliler sırasıyla Horasan'da hüküm sürmüşlerdir.

⁴⁰-Horasan bölgesinin fethi ve bu konuda mevcut olan tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz: Pırlanta, " Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi ", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1-2011, s. 387-402.

⁴¹-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, nşr., M. Ebû'l-Fadî, I – IX, Beyrut 1397 / 1977, V, s. 224, 291 ; Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fitûhu'l-Buldan*, nşr. Rıdvan M. Rıdvan, Beyrut 1398/1978, s. 400-401; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 61-63.

⁴²-Horasan'da Arap kabilelerinin hâkimiyet mücadeleleri hakkında bkz: Hasan Kurt, " Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücadeleler (64-85 / 683-704) ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII, Ankara 2001.

⁴³-Taberî, VII, s. 355-360.

⁴⁴-Taberî, VII, s. 474-475; Yıldız, Hakkı Dursun, Ebû Müslim-i Horasanî, *DİA.*, X, s. 198.

⁴⁵-Tahirî Devleti hakkında geniş bilgi için bkz: Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, s. 2002.

⁴⁶-Saffârîler hakkında geniş bilgi için bkz: Tackerîmî, Celal, *Saffârîler Tarihi*, D.T.C.F. , Ortaçağ Tarihi Kürsüsü (Doktora Tezi) , Ankara 1971. Sâmânîler hakkında geniş bilgi için bkz:

Selçukluların Horasan bölgesi ile tanışmaları Gazneli sultanı Mahmud vasıtasıyla olmuştur. O, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ile 416 / 1025 yılında Semerkand yakınlarında bir araya gelerek yapmış oldukları anlaşma çerçevesinde⁴⁷ Arslan Yabgu komutasındaki Selçuklu Türkmenlerini kendisinin Horasan valisi Arslan Cazib'in tüm muhalefetine rağmen Horasan'a yerleştirmiştir.⁴⁸ Bu yerleşmeyle Horasan coğrafyasını kendilerine yurt olarak seçen ve burada kalıcı olmak isteyen Selçuklular varlıklarını yoklarını ortaya koyarak Gaznelilere karşı başlatmış oldukları mücadelelerinde Tuğrul ve Çağrı Beylerin önderliğinde şanslarının da biraz yardımıyla başarıya ulaşmışlardır. 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan kalesi yakınlarında Sultan Mesud komutasındaki Gazneli ordusunu kesin bir yenilgiye uğratan Selçuklular Horasan'a tam manasıyla yerleşmişler ve tarihte önemli roller oynayacak olan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.⁴⁹

Usta, Aydın, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul 2003.

⁴⁷-Gerdîzi, Ebû Sa'îd 'Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd, *Zeynü'l-ahbâr*, haz.' Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hs., s. 187-188 ; Zahîrüddîn Nîsâbü'rî, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004, s. 5-6 ; Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-siir*, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş. /çev. Ahmed Ateş, TTK, I-II, Ankara 1957, 1960, I, s. 86-87 ; el-Hüseynî, Sadreddîn, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* (Zübdetü'ttevâri), nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933 / çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999, s. 2 ; Bundarî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889 / çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 1999, s. 2 ; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968 / Türkçe çev. Mehmed Rodosîzâde, İstanbul 1863 / İngilizce çev. Mac Guckin de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, I-IV, Beyrut 1970, III, s. 225 ; Cüzcânî, Kadî Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî yâ Tarih-i İrân ve'l-İslâm*, nşr. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş., s. 245-246 ; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 1993, s. 69 vd. ; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 19-20 ; İbrahim Kafesoğlu, " Selçuklular ", *İA, MEB, X*, s. 357-358 ; Piyadeoğlu, s. 16.

⁴⁸-Gerdîzi, s. 189-190 ; Zahîrüddîn Nîsâbü'rî, s. 8-9 ; Ravendî, I, s. 88-89, 91 ; el-Hüseynî, s. 2 ; Köymen, s. 78 vd. ; Sevim-Merçil, s. 20-21 ; Kafesoğlu, " Selçuklular ", *İA, MEB, X*, s. 358 ; Piyadeoğlu, s. 16.

⁴⁹-Ravendî, I, s. 99 ; el-Hüseynî, s. 8-9 ; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, I-II, I, s. 27 ; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s. 15-16 ; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Kuruluş Devri*, s. 315-326 ; Sevim-Merçil, s. 25 ; Kafesoğlu, " Selçuklular ", *İA, MEB, X*, s. 362 ; Piyadeoğlu, s. 23.

2. Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları

Her devlet faaliyet göstermiş oldukları bölgelerde sergilemiş oldukları icraatlarla yöre insanı üzerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Büyük Selçuklu Devleti yöneticileri de yönetmiş oldukları teb'a üzerinde gerek olumlu gerekse olumsuz izler bırakan bir dizi uygulamalarda bulunmuşlardır. Meseleye çalışmamızın ana konusu olan Horasan cihetinden bakacak olursak Selçukluların bu bölge üzerinde yürütmüş oldukları icraatların köklerinin önceki devletlere kadar uzandığını görebilmemiz mümkündür. Bu durum fazla yadırganmamalıdır. Zirâ Horasan, İslam ile tanıştığı andan itibaren isimler ve hânedânlar değişse bile devamlı Müslüman idareciler emrinde kalmıştır. Dolayısıyla bölge halkı üzerinde uygulanmış olan icraatlar özeldir değişiklikler gösterse bile genel itibari ile birbirinin devamı niteliğinde olmuştur. Öte yandan Selçukluların, geçmişinde Sâmânîler veya Gazneliler ayarında bir devlet kuracak siyasî birikimlerinin olmaması ve ilk ciddi anlamda bir devlet kurma tecrübesini Dandanakan zaferi ertesinde yaşıyor olmaları, uygulamış oldukları icraatlar bakımından kendilerinden önce kurulmuş olan devletleri örnek almaları sonucunu doğurmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti yöneticilerinin Horasan'da halkın yaşam sahaları üzerindeki uygulamalarını, incelenmesi ve daha iyi anlaşılması bakımından dini ve sosyal yaşam olmak üzere iki başlık halinde incelemek mümkündür.

2.a) Dini Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamalar

Ortaçağ İslam devletlerinin genelinde olduğu gibi⁵⁰ Büyük Selçuklu Devleti'nde de din ve siyasi otorite adeta yapışık ikizler konumundaydı. İki farklı kulvar olmasına rağmen bu alanlarda görev alanlar bir-

⁵⁰.Örnek olarak Sâmânîler Devleti içerisinde din ve siyasî otorite arasında cereyan eden ilişkiler hakkında geniş bilgi için bkz: Makdisî, s. 336 ; İbnü'l-Esîr, Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, I-III, Beyrut 1980, I, s. 589 ; es-Sübkî, Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn, *Tabakâtü's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, I-VI, Mısır, trz., s. III, s. 220-222 ; R. W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972, s. 62-63 ; Erdoğan Merçil, " Simcûriler V - Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Haşan Simcûrî ", *İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1983-1987, s. 136-138 ; Usta, s. 314 ; Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur* , (Basılmamış Doktora Tezi), s. 181-182.

birlerinin işlerine müdahale etmekten geri durmamışlardır.⁵¹ Selçuklular İslam Dini'ne girdikten sonra ameli alanda mezhep olarak kendilerine Hanefîliği seçmişlerdir. Hanefîlik, Selçuklu sultanları nazarında dinin hükümlerini tatbik etmek için uydukları bir mezhep olmaktan öte onların hararetle savundukları, yayılması için çaba sarf ettikleri bir mezhep durumundaydı. Bu bağlamda onlar, toplumda gerek dini gerekse sosyal yönden önder konumunda olan ve dini ritüelleri uygulatma mertebesinde bulunan görevlilerin seçiminde Hanefî Mezhebî'ni önemli bir kıstas olarak almışlardır. Örneğin; Reisü'r-rüesâlık makamı, şehir imamlığı, hatiplik gibi makam ve görevlere Hanefî olan kişiler atanmışlardır.⁵²

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey yukarıda anlattığımız manada tam bir Hanefî idi. O, kendi dönemlerine kadar Şâfi'î mezhebine mensup kişilerin ellerinde bulunan Reisü'r-rüesâlık makamına bir Hanefî olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd'i atamıştır. Yine onun döneminde Nişabur imamlığına Hanefî Mezhebî'nden bir kişi tayin edilmiştir. Tuğrul Bey'in Hanefî Mezhebî'ne olan düşkünlüğünü anlamak için bu atama gayet ilgi çekicidir. Zîrâ Nişabur halkı arasında çok saygı değer bir konumda olan Sâbûnî ailesine mensup Ebû Osman es-Sâbûnî'yi halktan gelebilecek tepkilere aldırılmadan görevden almıştır. Bu bağlamda onun dikkate değer icraatlarından birisi de genelde Şâfi'îlere verilen hatibü'l-hutabâ unvanını bir Hânefi olan Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî'ye vermesidir.⁵³

Sultan Alparslan da mezhepsel tercihte amcası Tuğrul Bey'in yolundan gitmiştir. Onun Hanefî Mezhebî'ne olan düşkünlüğü o derecede idi ki, o, bu düşkünlüğünün de vermiş olduğu hırsla sağ kolu durumun-

⁵¹-Müeyyidüddevlé Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynû, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 50-52 ; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 139 ; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah: *Teb'yînu kezîbi'l-üfîteri fi mâ nusibe ile'l-inâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut 1984, s. 180 ; Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya 2001, II, s. 32.

⁵²-Koca, s. 32 ; Piyadeoğlu, s. 93.

⁵³-İbn Asâkir, s. 180 ; Koca, s. 32 ; Piyadeoğlu, s. 93; Tuğrul Bey'in yapmış olduğu bu atamalarda çalışmamızın ileriki safhalarında da değineceğimiz gibi veziri Amûdülmülk'ün etkisi büyüktür. Aksi takdirde halkın huzur ve güvenliğini ön planda tutan bir sultanın şerhinde önemli bir yekün teşkil eden Şâfi'î teb'asını karşına alması başka türlü izah edilemez.

daki Nizâmülmülk'ü sırf Şâfi'î olduğu için eleştirmekten geri durmamıştır. Sultan Alparslan'ın bu eleştirilerinden Nizâmülmülk'ün olumsuz manada etkilendiğini eserinde söylemiş olduğu sözlerden anlamaktayız.⁵⁴ Bu dönemde Sultan Alparslan'ın çevresinde bulunan ve onun övgüsüne mazhar olan âlimlere baktığımız zaman bunların Hanefî Mezhebî'ne mensup olduklarını görmekteyiz. Bu âlimlerden Ebû Nasr Muhammed b. Abdülmelik el-Buhârî, sultanın imamlığını yapmıştır.⁵⁵ Alparslan'ın, Hanefîlerden başka veziri Nizâmülmülk eliyle Eş'arîleri (Şâfi'îleri de bunların içine dâhil edebiliriz.) de koruduğuna şahit olmaktadır.⁵⁶ Bu bağlamda o, onların Nişabur'da ikinci bir cami yapmalarına izin vermiştir.⁵⁷ Ayrıca Sultan Alparslan, önemli görevler yerine getirecek olan kimselerin tayinlerinde muhakkak Hanefî veya Şâfi'î mezhebinden olanların tercih edilmesini istemiştir. Örneğin; emîrlerinden birisi olan Erdem isminde bir şahsın Hurdabe adında Bâtınî birisini kendisine debir (kâtip) olarak atadığını duyduğunda bu duruma çok şiddetli tepki göstermiştir.⁵⁸

Alparslan'dan sonra tahta geçen Melikşah da kendinden önce hüküm süren sultanlar gibi Hanefî Mezhebî'ni benimsemeye ve bu mezhep taraftarlarını desteklemeye devam etmiştir. Sultan Melikşah Hanefîlerin yanı sıra Eş'arîleri de korumuştur. Onun kısa bir süre Bâtınî inancına meylettığı daha sonra tekrar düzeldiği rivayetlerde iddia olunmaktadır.⁵⁹

Sultan Sancar'ın hükümranlığı döneminde Hanefî Mezhebî'ne yakın olduğuna dair kaynaklarda geçen şu rivayet önem arz etmektedir: Sultan Sancar'ın iktidarı döneminde Nişabur'da Şâfi'îler ve Hanefîler arasında büyük bir çatışma çıkmış ve neticede yetmiş yakın Hanefî Mezhebî taraftarı öldürülmüştür. Olayı öğrenen sultan tahkikat yapmak

⁵⁴-Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, *Siyâsetnâme Siyerü'l-mülük*, çev. Nurettin Bayburtluğil, İstanbul 1995, s. 139.

⁵⁵-Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 22; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 63; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul 2007, s. 171; Piyadeoğlu, s. 94.

⁵⁶-Eş'arîlere karşı Tuğrul Bey zamanında vezir Amîdülmülk tarafından sıkı bir takip ve yıldırma politikası uygulanmaktaydı. (Geniş bilgi için bkz: Piyadeoğlu, s. 98-102.)

⁵⁷-Nizâmülmülk, s. 225.

⁵⁸-Nizâmülmülk, s. 223-224.

⁵⁹-İbnü'l Cevzî, *el-Muntazan fi tarihî'l-mülük ve'l-ümmem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, XVI-XVIII, Beyrut 1992, XVI, s. 312; Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", *Bellekten*, sayı: 255, Ankara 2005, s. 536.

için şehre hacibini göndermiştir. Hacibin yaptığı tahkikat sonucunda Şâfi'îler üzerinde önemli derecede nüfuz sahibi olan Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nişaburî olayların çıkış ve gelişimden sorumlu tutulmuş ve şehri terk cezası ile cezalandırılmıştır.⁶⁰

Alparslan'ın, emirlerinden Erdem ile arasında geçen yukarıda bahsettiğimiz hadise gibi ferdî bazda cereyan etmiş birkaç olayı saymaz isek Selçuklu sultanlarının genelde mezhebî tercihlerini emirleri altındaki devlet adamları üzerinde bağınaz bir şekilde hissettirmediklerini görmekteyiz. Nitekim bu durumu, onların devlet işlerinde kendilerine en üst kademede yardımcı olacak kişileri seçmelerinde görmekteyiz. Koyu bir Hanefî olan Tuğrul Bey, Mü'tezilî olan Amîdülmülk el-Kundurîyi kendisinden sonra en yüksek devlet adamlığı makamı olan vezirliğe atamaktan çekinmemiştir. Şâfi'î Mezhebi'nden olduğu bilinen Nizâmülmülk, sıkı bir Hanefî olduğunu kendisinin söylediği Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah dönemlerinde devletin sözü geçen ikinci adamı olmayı başarmıştır. Zikredilen örnekler sultanların vezirlik gibi bir makama getireceği kimseleri seçerken şahsi tercihlerinden ziyade liyâkate önem verdiklerini göstermektedir.

Mezhebî tercihleri hakkında bilgi verdiğimiz Selçuklu Sultanları, bu tercihlerini halka yansıtırlarken vezirlerin yönlendirmesi ile meydana gelen birkaç olumsuz örnek dışında genelde olumlu uygulamalar içerisinde olmuşlardır. Çünkü onlar, bölgedeki huzur ve asayişin temininde halkın desteğinin alınmasının ne derece önemli olduğunun farkındaydılar. Sultan Melikşah döneminde meydana gelen şu hadise bu durumun en güzel kanıtını oluşturmaktadır: Sultan Melikşah bir Ramazan ayında, emrindeki âlimlerin de onayını alarak bu ayın sona erdiğine dair bir ferman yayınlamıştı. Fakat onun bu fermanına devrinin en büyük âlimlerinden olan ve halkın büyük teveccühünü kazanmış bulunan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî muhâlefet etmiştir. Bunun üzerine sultan meseleyi çözümlemek üzere onu sarayına davet etmiş ve yapılan görüşme sonucunda, kendi fermanı lehine karar aldırma ihtimali bir hayli yüksekken o,

⁶⁰-el-Hüseynî, s. 88; Sancar'ın daha sonra vermiş olduğu bu karardan pişman olduğu, Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nişaburî'nin şehirden çıkmasına neden olduğu için üzüldüğü anlatılmaktadır.

halkın tepkisini çekmemek ve onlar arasında bir ikilik çıkarmamak için İmâmü'l-Haremeyn'in görüşüne uyulmasını istemiştir.⁶¹

Gerek halk gerekse onların büyük saygı ve sevgisini kazanan âlimler üzerinde Selçuklu otoritesinin dini anlamda olumsuz olarak uygulanmış oldukları icraatlar, yukarıda da zikrettiğimiz gibi vezirlerin sultanları etkilemeleri ile meydana gelmiştir. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî bu anlamda ön plana çıkmış olan bir şahsiyettir. O, döneminde Şâfi'îler'e ve onların kelimî bazdaki devamları olan Eş'arîler'e karşı çok sert bir yöntem takip etmiştir. Onun uyguladığı bu yöntemler, altında yatan gerekçe ister mezhebî ister siyasî olsun şöyle bir tablonun ortaya çıkmasına vesile olmuştur: Âlimler bu ortamda tutuklanmışlar, yerlerinden sürülmüşler ve Horasan coğrafyasında ilim yapamaz duruma gelmişlerdir. Halk teveccüh etmiş oldukları âlimlerden mahrum kalmışlar, ahâlinin bu politikaların yaratmış olduğu olumsuz etkiden dolayı rahat ve huzurları bozulmuş ve sayıları ciddi rakamları bulan göç olayları vuku bulmuştur. Bütün bu gelişmeler şehirdeki ticari hayatın da sekteye uğramasına neden olmuştur.

Amîdülmülk, Râfızîler'e karşı Horasan minberlerinde lanet okunması konusunda Sultan Tuğrul Bey'den izin almak ile resmî bir özellik kazandırmış olduğu bu icraatlarında Eş'arîleri de bu işin içerisine dâhil etmiştir.⁶² O, kendisi gibi Mu'tezilî olan âlimleri politikasında kullanmış ve onların da yardımıyla Eş'arî ve Şâfi'î mezhebine mensup olan âlimleri tâkibâta almış ve onları bir bahane ile tutuklatmak istemiştir. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî (İmâmü'l-Haremeyn) ve Ebû Sehl b. Muvaffak bu âlimlerin başlıcalarıdır. Ebû Sehl b. Muvaffak, onun devre dışı bırakmak istediği asıl isimdi. Zîrâ o, kaynakların ifadesine göre Nişabur Şâfi'îleri'nin lideri olan babasının ölümünün ardından Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin tavsiyesiyle sultan tarafından babasının yerine tayin edilmiş ve hil'at ile taltif edilmiştir.⁶³ Bu taltif

⁶¹-Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 328 ; Piyadeoğlu, s. 97.

⁶²-İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm: *el-Kâmil fi't-tarih*, nşr. C. J. Tornberg, IX-XI, Beyrut 1979/Trk. trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, X, s. 46; es-Sübkî, III, s. 390; Mehmed Şerefeddîn, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *Türkiyât Mecmuası*, sayı: 1, İstanbul 1925, s. 101-102; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA, MEB*, X, s. 362; Özeydin, *Kündürî, DİA*, XXVI, s. 554; Koca, s. 29 ; Ocak, s. 87; Piyadeoğlu, s. 99.

⁶³-İbn Asâkir, s. 108; İbnü'l-Esîr, X, s. 46; es-Sübkî, III, s. 390-392.

onun yüksek makamlara hatta vezirliğe bile en büyük aday olabileceği şeklinde algılanabilirdi zîrâ sultan tarafından bu şekilde taltif ve hürmet gören bir kişinin ileriki dönemlerde yüksek makamlara gelme konusunda önü açıktı. Nitekim Amîdülmülk bu şekilde algılanmaktaydı ve tek derdi onu etkisiz hale getirmektir. Amîdülmülk'ün uygulamaları ile iyice rahatsız olan Ebû Sehl b. Muvaffak, Nişabur Şâfi'îleri'nin lideri sıfatıyla ve özellikle Eş'arî âlimlerin büyük teveccühünü kazanmış biri olarak olup bitenleri Sultan Tuğrul'a haber vermek istemiş ama Amîdülmülk'ün müdahalesi sonucu başarılı olamamıştır. Öte yandan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî de Eş'arî mezhebini savunan bir risale hazırlayarak sultana göndermiştir. Amîdülmülk kendi haksız uygulamalarını sultana iletmek için hazırlanmış olan bu gelişmeler üzerine hemen harekete geçmiştir. Bu bağlamda sultana, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak hakkında onların sapık görüşlere sahip olarak toplumda bozgunculuk çıkardıklarına dair bir rapor sunarak bu kişilerin tutuklanması için bir emir çıkmasını sağlamıştır. Emri hemen uygulamaya koyan Amîdülmülk bu şahıslardan ancak Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Reis el-Furâtî'yi tutuklayabilmiştir. Diğer isimlerden Ebû Sehl b. Muvaffak Nişabur'da bulunmadığı, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ise gizlice şehirden ayrılarak Kirman üzerinden Hicâz'a gittiği için tutuklanmaktan kurtulmuşlardır.⁶⁴ Sultan Tuğrul'a ulaşamayacağını anlayan Ebû Sehl b. Muvaffak, askerî tedbirlerle sesini duyurmak ve hapisteki âlimleri kurtarmak niyetiyle kendisine bağlı olan kişilerle Bâherz taraflarından Nişabur önlerine gelmiş ve tutukluların serbest bırakılmasını istemiştir. Sultanın kendisi hakkında da tutuklama emrinin bulunduğu, girişmiş olduğu bu hareketine son vermezse yerinin hapis hane olacağı uyarılarına kulak asmayan Ebû Sehl b. Muvaffak, emrindeki kuvvetlerle Nişabur valisine karşı direnç gösterip başarılar elde etmiştir. Onun bu başarıları karşısında daha çok kan döküleceğini gören Nişabur halkı hapisteki Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Reis el-Furâtî'yi, Ebû Sehl b. Muvaffak'a teslim etmiştir. İstedikine ulaşmış bir halde sultanı görmek için başkent Rey'e giden Ebû Sehl b. Muvaffak, olup bitenleri sultana anlatmış olsa bile onun emrine muhalif bir hareket başlatıldığından ötürü hapsedilmiş ve

⁶⁴. İbn Asâkir, s. 108; İbnü'l-Esir, X, s. 46; es-Sübki, III, s. 390-392; Mehmed Şerefeddîn, s. 102; Özeydin, Kündürî, *DİA*, XXVI, s. 554-555; Koca, s. 46; Ocak, s. 87-90; Piyadeoğlu, s. 100.

bütün mallarına el konmuştur. Daha sonra hapisten kurtulan Ebû Sehl b. Muvaffak Hicaz'a gitmiştir.⁶⁵

Amîdülmülk'ün Tuğrul Bey'in ölümüne kadar devam eden bu politikaları, Horasan coğrafyasını bütünüyle altüst etmiştir. Mezhep kavga-larının çıkmasının an meselesi olduğu, her şeyin pamuk ipliğine bağlı bulunduğu bir bölgede Amîdülmülk'ün ihtirası, dengelerin bozulmasına, toplumun huzur ve asayişinde önemli görev üstlenen âlimlerin göç etmesine, bir ilim yuvası durumunda olan Nişabur ve benzeri Horasan şehirlerinin bu özelliklerini yitirmesine sebep olmuştur. Halkın dini yönden dengesinin bozulması onların, mensubu oldukları mezheplerin önemli âlimlerinin peşi sıra bölgeden büyük kabilelerle göç etmelerine, bu durum da bölgenin ekonomik yönden zayıflamasına⁶⁶, ticarî hayatın sekteye uğramasına sebep olmuştur. İş o hadde gelmiştir ki, Şâfi'îlerin Nişabur'daki en büyük rakipleri durumunda olan Hanefiler bile, Amîdülmülk'ün politikalarının doğurduğu sonuçtan olumsuz etkilenmişlerdir. Bundan dolayı onlardan da hatırı sayılır bir grup bölgeden göç etmiştir.⁶⁷

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahta Alparslan'ın geçmesi, takip etmiş olduğu politikalarla Horasan halkı üzerinde olumsuz tesirler bırakan, makam hırsı ile ne yapacağını bilmez bir hale gelen vezir Amîdülmülk'ün de sonunu hazırlamıştır. Alparslan, yönetimi altındaki halkın içerisinde bulunduğu olumsuz durumdan, şehirlerdeki entelektüel havanın yok olup, onun yerine kargaşa ortamının doğmasından, hem topluma yön veren hem de faaliyet göstermiş oldukları beldeleri birer ilim yuvası haline getiren âlimlerin Selçuklu topraklarını terk etmiş olmasından rahatsızlık duymuş olmalı ki, tahta oturur oturmaz ilk icraat olarak Nizâmülmülk'ü Amîdülmülk'ün yerine vezirliğe getirmiştir. Eski vezir ölümüne kadar hapis kalacağı Mervu'r-rûz'a gönderilmiştir.⁶⁸ Nitekim Nizâmülmülk vezirliğe geldiği andan itibaren sergilemiş olduğu olumlu politikayla bu makama layık bir aday olduğunu göstermiştir.

⁶⁵-es-Sübkî, s. 392 vd.; Mehmed Şerefeddîn, s. 103; Ocak, s. 90-91; Piyadeoğlu, s. 101.

⁶⁶-Amîdülmülk'ün uygulamış olduğu politikanın Horasan halkı üzerindeki ekonomik etkileri hakkında genel bir değerlendirme için bkz: Piyadeoğlu, s. 101-102.

⁶⁷-Mehmed Şerefeddîn, s. 103; Ocak, s. 90-91; Piyadeoğlu, s. 101.

⁶⁸-Ravendî, I, s. 115-116; el-Hüseynî, s. 17-18; İbnü'l-Esîr, X, s. 45; Bundarî, s. 28; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 53-54; Mehmed Şerefeddîn, s. 106; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 11 ; Özaydın, *Kündürî, DİA*, XXVI, s. 555; Piyadeoğlu, s. 102.

Çok iyi bir eğitim almış olan dolayısıyla ilmin ve âlimlerin değerini takdir etmesini bilen Nizâmülmülk, ilk iş olarak önceki vezirin uygulamaları ve baskıcı tutumu yüzünden hapiste bulunan veya başka memleketlere göç etmek zorunda kalmış olan âlimlere gereken değeri vermiştir. Bu bağlamda tutuklu bulunan birçok âlim hapisten çıkarılmış tekrar Selçuklu beldelerine dönmüştür. Ayrıca o, Hicâz'dan dönen İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî adına Nişabur'da kendi adı ile bilinen Nizâmiye Medresesi'ni kurmuştur.⁶⁹ Böylelikle Horasan coğrafyasında kaybolmuş olan ilmi atmosferi tekrar geri getiren Nizâmülmülk, vezirliği döneminde kendisinin de mensubu bulunduğu Şâfi'î-Eş'ârî düşüncesinin kuvvetlenmesine gayret göstermiştir. Şu örnek görüşümüzü destekler mahiyettedir: Herat şehrinde Hanbelîler çoğunlukta bulunmakta ve bunlar görüş olarak Nizâmülmülk'ün fikirlerine muhalif bulunmaktaydılar. Nitekim onların önde gelen âlimlerinden Hâce Abdullah el-Ensârî ile Şâfi'îler ve özellikle İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî arasında fikri mücadeleler yaşanmaktaydı. Bu mücadeleler bir süre sonra şehirde halk arasında bir fitnenin çıkmasına sebep olmuştur. Olayların büyümesi üzerine müdahale eden Nizâmülmülk, tavrını Şâfi'îler ve özellikle İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den yana koymuş, Abdullah el-Ensârî'yi olayların yatışması için Herat'tan sürdürmüştür.⁷⁰ Nizâmülmülk'ün bu uygulamayla kendinden önceki vezir gibi mezhep taassubu içerisine girdiği söylenebilir. Ancak o, bu politikasını sürdürürken Amîdülmülk gibi muhaliflerine karşı sert tedbirler almamakta, yumuşak ve kalp kazanmaya yönelik uygulamalar sergilemektedir. Nitekim o, hapis cezası vermeyip, Herat'tan sadece kargaşayı önleyip huzuru sağlamak için çıkardığı Abdullah el-Ensârî'yi karargâhına davet ederek ikramlarda bulunmuş ve ondan vaaz vermesi konusunda ricacı olmaktan geri durmamıştır.⁷¹

Nizâmülmülk'ün ilmî anlamda takip etmiş olduğu Şâfi'î-Eş'ârî çizgi toplumsal alanda da kendisini göstermekteydi. O, Amîdülmülk zamanında Hanefîlere verilmiş bulunan görevleri onların ellerinden almış ve bu görevlere Şâfi'îleri atamıştır. Bunun neticesinde Şâfi'îler eski güçlerini tekrar geri kazanmaya başlamışlardır. Hatta bu dönemde Sultan Alp Arslan vezirinin etkisiyle onlara yukarıda da ifade edildiği gibi

⁶⁹-Mehmed Şerefeddîn, s. 106-107; Koca, s. 30; Piyadeoğlu, s. 103.

⁷⁰-Mehmed Şerefeddîn, s. 109.

⁷¹-Mehmed Şerefeddîn, s. 109; Piyadeoğlu, s. 103.

ikinci bir cami inşa etme izni bile vermiştir.⁷² Onun bu politikası sosyal yaşamda sahip oldukları gücü yitirmeye başlayan Hanefiler ile Şâfi'iler arasında eski dönemlerde yaşanan çekişme ve çatışmaların devam etmesi sonucunu doğurmuştur.⁷³ Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi Nizâmülmülk'ün, yönetimini sert tedbirlerden ziyade yumuşaklık ve kalp kazanma temeline oturtması ve onun aslında sünnî âkîdenin iki önemli temsilcisi durumunda bulunan Hanefiler ile Şâfi'ileri ortak bir paydada toplama ve onların birlikte barış içerisinde yaşamalarını sağlayabilme isteği, bu çekişme ve çatışmaların eskiye nazaran çok daha az şiddetli olmasını sağlamıştır.

Nizâmülmülk'ün Şâfi'î-Eş'arî çizgisinde olanlara sahip çıkarken aslında Hanefileri tam manasıyla göz ardı etmediğine dair en güzel örnek, devlet kademesinde istihdam edeceği kişileri seçerken gösterdiği titizliktir. O, ünlü eseri *Siyâsetnâme*'de şunları söylemektedir: " Bendeniz dîvânın Horasanlı olmayan kâtip ve mutasarrıflardan temizlenmesini tekrar ediyorum. Bundan sonra bir kişi kâhyalık, ferrâşlık, rikâbdarlık isteyerek bir Türk'ün hizmetine girmek isteyince, ondan hangi vilayetin hangi şehirden, hangi mezhepten olduğunu soracaklardır. Eğer Hanefî, Şâfi'î, Horasanlı ve Maverâünnehirli olduğunu söylerse onu kabul edecekler. Fakat Kum, Sâve, ve Rey'den Şi'î'yim derse, git biz yılan besleyen değil, yılan öldüreniz diyeceklerdir. "⁷⁴

Nizâmülmülk'ün Hanefiler ile Şâfi'iler arasında süre gelen olumsuz rekabet ve zıtlaşmayı ortadan kaldırmak ve sünnî ekolün bu iki büyük mezhebini ortak bir paydada toplama gayretleri gerek kendi döneminde gerekse ondan sonraki dönemlerde yavaş yavaş semeresini de vermekteydi. Nitekim Muharrem 489 / Ocak 1096 yılında Şâfi'iler'in reisi Ebu'l-Kâsım İbn Ebu'l-Me'alî el-Cüveynî ile Hanefiler'in reisi Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd, Kerrâmîler'e karşı ittifak etmiş, bu ittifak daha sonra Muhammed Sâd riyasetindeki Kerrâmîler ile çatışmaya baş-

⁷²-Nizâmülmülk, s. 225.

⁷³-İbn Asâkir, s. 284-285; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001, s. 59-60.

⁷⁴-Nizâmülmülk, s. 223.

lamıştı. Nihayetinde Hanefî-Şâfi'î koalisyonu bu mücadeleden galip çıkmayı başarmıştır.⁷⁵

Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan coğrafyasının Müslümanlar eksenli dini yapısında ana unsurun Sünnî akide bu bağlamda da Hanefî ve Şâfi'î (Eş'arîleri de Şâfi'î kapsamında değerlendirebiliriz.) mezhepleri olduğu, toplumdaki gerginlikler ve çatışmaların ve yönetici kesimin uygulama safhasına koydukları icraatların genel olarak bu iki mezhep çevresinde şekillendiğini yukarıdaki açıklamalarımız gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte bölgede yaşayan Müslümanlar bu iki mezheple ve sadece Sünnî akideyle sınırlı değildi. Dönemin toplumsal yapısının oluşumuna katkılar sağlayan ve aktif olarak roller üstlenen, bu aktiflikleri neticesinde de idarecilerin uygulamalarından nasiplerini almış olan gruplarda mevcuttu. Bunların başında Kerrâmîler gelmekteydi. IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Maverâünnehir'de Hanefî mezhebine bağlı olarak ortaya çıkan, daha sonra ise Mürçie'nin alt kollarından birisi olarak görülen Kerrâmîye,⁷⁶ Gazneli Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un ilk zamanlarda desteklediği bir düşünce akımı olarak bölgede adından söz ettirmiştir. Giderek sayıları artan Kerrâmîlerin Nişabur'daki sayıları 20 bine ulaşmıştır. Gazneli Sultan Mahmud'un desteğini çekmesi sonrasında belli bir oranda zayıflayan bu grup, Selçukluların ilk döneminde yine de gücünü devam ettirmeye muvaffak olmuştur.⁷⁷ Bu muvaffakiyet uygulanan Sünnî yanlısı politikalar ve Nizâmülmülk'ün başlattığı Kerrâmîye, Şia gibi mezheplere karşı eğitim faaliyetleri ile bir hayli kesintiye uğramıştı. Kerrâmîye açısından oluşan bu olumsuz tablo Muharrem 489 / Ocak 1096 yılında yukarıda da değindiğimiz Hanefî-Şâfi'î koalisyonu ile girilen mücadelede daha da menfi bir hal almıştır. Kerrâmîye mensubu pek çok kişinin öldürüldüğü çatışmalarda onların medreseleri de harap edilmiştir. Öldürülenler arasında Kerrâmîler'in reisi Muhammed Sâd da bulunmaktaydı. Bu olaylardan büyük zarar gören

⁷⁵-Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y., s. 268-269; İbnü'l-Esîr, X, s. 211.

⁷⁶-Kerrâmîye ile ilgili bkz: Makdisî, s. 39, 179, 182, 202, 238, 323, 326, 365, 371 ; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Abdülemir Ali Menhâ - Ali Hasan Faur, Beyrut 1990, I, s. 124 vd.; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV. Yay., Ankara 2005, s. 160-168 ; Kutlu, "Kerrâmîye", *DİA*, XXV, s. 294-296.

⁷⁷-Zerrinkûb, s. 32; Kutlu, "Kerrâmîye", s. 294; Piyadeoğlu, s. 117.

Kerrâmîler, artık şehir merkezinden ziyade, Nişabur'a bağlı kasaba ve köylerde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.⁷⁸

Şia ve bu anlayıştan neşet eden birçok düşünce akımı da Horasan'da faaliyet göstermekte ve Selçuklu idarecilerinin uygulamalarından etkilenmekteydi. Şii anlayış bölgede yoğun bir şekilde temsil edilmekteydi. İslam coğrafyasında yıllardır hüküm süren fikir ayrılıkları Sünnî devletlerin zayıflamasına sonuçta da X. Yüzyılın ortalarında Sünnî düşüncenin merkezi Bağdat'ın Şii Büveyhîlerin eline geçmesine sebebiyet vermiştir. Şii akidenin Sünnî akideye karşı bu zaferi tabiatıyla Horasan'da yaşayan Şia mensuplarını memnun etmiş ve onları Sünnî iradeye karşı azda olsa cesaretlendirmiştir. Ancak onlar Sünnî Gazneli iktidarına karşı dikkate değer bir başarı elde edememişlerdir. Akabinde iktidara gelen Selçuklular sistemli bir şekilde uygulama sahasına koydukları Sünnî akideyi güçlendirme politikaları ile Şia mensuplarını kontrol altına almak istemişlerdir.

Horasan'da Selçuklular döneminde Zeydîler, Şii-Râfızîler, İsnâ 'aşeriyye mensupları olmak üzere birçok Şia taraftarı yaşamaktaydı. Bu gruplar içerisinde yönetici zümreyi en fazla tedirgin eden Şii-Râfızîler idi. Nitekim Amîdülmülk, onlar aleyhinde Horasan minberlerinde lanet okutma faaliyetleri başlatarak ve bu görüş mensuplarını baskı altına alarak onların etkinliğini azaltmayı amaçlamıştır.⁷⁹ Öte yandan 10 Muharrem 510/25 Mayıs 1116 (Aşure Günü) Ali er-Rızâ'nın türbesinin bulunduğu Tûs'un Senâbâd ismi verilen yerleşim yerinde Sünnîler ile İsnâ 'aşeriyye mensupları arasında çıkan olaylar devlet tarafından sahip çıkılan resmi akideye bir anlamda Şia mensuplarının tepkileri olarak algılanabilir. Zira Sünnîlerce öteden beri önemsenen, hürmet gösterilen ve sık sık ziyaret edilen Ali er-Rızâ'nın türbesi çevresinde bu kadar büyük ölçekte bir Sünnî-Şii çatışması yaşanmamıştır. Bütün Tûs ahalisinin katıldığı bu geniş çaplı olaylarda pek çok şey yağmalanmış ve pek çok insan da öldürülmüştür.⁸⁰

⁷⁸-İbn Funduk, s. 268-269; İbnü'l-Esîr, X, s. 211.

⁷⁹-İbnü'l-Esîr, X, s. 46; es-Sübkî, III, s. 390; Mehmed Şerefeddîn, s. 101-102; Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, MEB., X, s. 362; Özeydin, Kündürî, DİA, XXVI, s. 554; Koca, s. 29; Ocak, s. 87; Piyadeoğlu, s. 99, 118.

⁸⁰-İbnü'l-Esîr, X, s. 415.

Selçuklular döneminde hemen hemen tüm Selçuklu coğrafyasında olduğu gibi Horasan'da da faaliyet göstermiş olan Bâtınîler dini yaşamda önemli tesirler meydana getirmişlerdir. Aslında Horasan, kaynakların ifadesiyle Bâtınîlik düşüncesinin ortaya çıkış mekânı olarak kaydedilmektedir.⁸¹ Özellikle Alamut kalesini ele geçirdikten sonra daha da güçlenen Bâtınîler, Horasan'ın güneyindeki Tabes ve Kuhistan'ın bir bölümünü de ele geçirerek mevcut otoriteyi rahatsız edici bir hal almışlardı.⁸² Nizâmülmülk'ü öldürmek ile Selçuklu yönetiminde büyük bir yankı uyandıran Bâtınîler, Sultan Melikşah'ın da vefatının akabinde artık yavaş yavaş hem saray hem de ordu içerisine sızma girişimi içerisine girmişlerdir.⁸³ Bu konuda onları sultanın ölümünden sonra baş gösteren taht mücadelesi daha da cesaretlendirmekteydi. Öte yandan Bâtınîler, taht mücadelesi dönemindeki otorite boşluğunda da yararlanmak suretiyle her yerde propaganda faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. Kendilerinden Bâtınîliğe girmesi istenen herkes bu isteği reddetmeleri halinde öldürülme korkusu yaşamaktaydı. Bunlara bir de siyasi, askeri ve dini alanlarda söz sahibi kişilerin katledilmelerinin halk üzerinde oluşturmuş olduğu tedirginlikte eklendiğinde Bâtınîler ile kararlı bir mücadeleye girme elzem bir hâl almıştı. Nitekim Sultan Berkyaruk zamanında Horasan bölgesinin meliki konumunda olan Sancar Bâtınîler ile mücadele içerisine girmiştir.⁸⁴ Sancar'ın görevlendirmiş olduğu görevliler yapılan mücadelelerde birçok başarı elde etse de Bâtınî belasına bir türlü öldürücü darbe vurulamamıştır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri olarak kaynaklar, Sancar'ın bazı emirlerinin Bâtınî etkisi altına girerek Sancar'ı Bâtınîlerle barış yapmak hususunda zorlamalarını ön plana çıkarmaktadırlar.⁸⁵ Nitekim Sancar, Bâtınîlerle komutanı Bozkuş vasıtasıyla kale inşa etmemeleri, silah satın almamaları ve kimseyi Bâtınîliğ'e davet etmeme-

⁸¹-Bundarı bu konuda eserinde şöyle demektedir: "Horasan, Bâtınî mezhebinin yuvası olup, Bâtınîlik orada yumurtladı, yavru çıkardı ve oradan taşıp döküldü." (*Zübdetü'n-nusra*, s. 98)

⁸²-İbnü'l-Esîr, X, s. 261.

⁸³-Piyadeoğlu, s. 120.

⁸⁴-Mu'ineddîn İsfizârî, *Ravzâtü'l-cevânât fi evsâfi Medîneti Herât*, nşr. Seyyîd Muhammed Kâzım, Tahran 1959, I, s. 391; Bernard Lewis, *Haşîşîler, İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul 2005, s. 77; Farhad Daftary, *İsmailîler Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, İstanbul 2005, s. 496.

⁸⁵-İbnü'l-Esîr, X, s. 306.

leri karşılığında bir anlaşma yapmış ve onlara aman vermiştir.⁸⁶ Genel olarak Sünnî mezhebe bağlı bulunan Horasan halkı bu anlaşmaya büyük tepki göstermiş Sancar'ı ayıplamışlardı.⁸⁷ Burada en dikkat çekici olan husus, genç birisi olarak çevresindeki emirlerin etkisinde kalan Sancar'ın adamlarını etkileri altına alabilen Bâtınîlerin sıradan halkı çok daha kolay etkileyebilmeleridir. Nitekim öylede olmuş bütün bunlardan güç alan bu grup taraftar sayılarını arttırmaya ve faaliyetlerine devam etmiştir. 520/1126 yılında Sultan Sancar'ın veziri Ebû Nâsr Ahmed b. el-Fazl'ın emriyle Bâtınîler üzerine tertiplenen seferde vezirin verdiği Turaysîs ve Beyhak'ta bulunan tüm Bâtınîler'in öldürülmeleri ve kadınlarının da esir edilmeleri yönündeki emir, Sultan da dâhil Selçuklu yöneticilerinin bu grup hakkında artık tahammüllerinin kalmadığını göstermektedir.⁸⁸

Selçuklu yöneticilerinin Horasan bölgesindeki dini yaşama yapmış oldukları müdahalelerden gayri Müslim vatandaşlarda nasiplerini almışlardır. Bu müdahaleler onların dini yaşantılarına direk bir müdahaleden ziyade onları İslam'a geçmeye özendirmeye yönelik olmuştur. Bu konuda en güzel örnek Belh ve Toharistan bölgesinde yaşayan Budistlerdir. Dönemlerinde Sünnî İslam'ın en büyük temsilcisi durumunda olan Selçuklular diğer dini akımlara karşı Sünnî anlayışı koruma ve daha disiplinli hale getirip kökleştirmeye matuf olarak kurmuş oldukları medreselerden⁸⁹ bir kaçını da Belh ve Toharistân muntkasına açmışlardı. Bu medreselerde verilen İslamî eğitim ve buralarda öğretim faaliyetlerinde bulunan hoca ve talebelerin gayretleri vasıtasıyla bölgede yaşayan Budistler arasında hızlı bir İslam'a geçiş olmuştur. Bundan dolayı bölgede Budizm büyük oranda ortadan kalkmıştır.⁹⁰

⁸⁶-İbnü'l-Esîr, X, s. 306.

⁸⁷-İbnü'l-Esîr, X, s. 306-307.

⁸⁸-İbn Funduk, s. 276; Azimî, Ebû Abdullah Muhammed, *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, TTK, Ankara 1988, s. 50; İbnü'l-Esîr, X, s. 499-500; Daftary, s. 520; Piyadeoğlu, s. 123.

⁸⁹-Elbette ki Selçuklular devrinde ülkenin dört bir yanına kurulmuş olan medreselerin kurulma nedeni sadece zikrettiğimiz sebeple sınırlı değildir. Medreselerin birçok kurulma nedeni vardı. Geniş bilgi için bkz: Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, İstanbul 1994, s. 39-41.

⁹⁰-Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK., Ankara 2006, s. 47.

2.b) Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamalar ve Bunların Halka Yansımaları

Büyük Selçuklu hükümdarlarının Horasan'da sosyal yaşam üzerindeki uygulamalarını anlamak, onların yönetim biçiminin karakterini doğru analiz etmek ile ancak mümkün olabilir. Zîrâ yönetim olarak gayet sade ve halkı ile iç içe olmaktan çekinmeyen bir anlayışı ilke edinen Selçukluların, sosyal yaşamdaki uygulamalarının da bu çizgide olması gerekmektedir. Daha sonraki dönemlerde de görülse bile aslında daha çok Selçukluların kuruluş dönemi yönetim anlayışını yansıtan bu ilke, onların önceki yönetim alışkanlıklarının bir sonucudur. Konargöçer bir grup Türkmen obasının reisliği konumundan, bölgenin en önemli devletini dize getirerek gelişmişlik düzeyleri çok yüksek olan bir bölgede kurulan devletin yöneticiliğine geçen Selçuklu asilzâdelerinin, sade ve teb'ası ile iç içe bir görünüm arz eden yönetim anlayışlarını çok çabuk terk etmeleri elbette beklenemezdi.⁹¹

Selçukluların kuruluş dönemini tasvir eden kaynaklarda, onların teb'alarına karşı sergilemiş oldukları tavırları, yönetim anlayışları ve bölge insanının yeni idarecileri karşısındaki ilk izlenimleri hakkında değerli bilgiler bulabilmekteyiz. Örneğin; Nişabur'u teslim almak için şehre gelen İbrahim Yınal'ın giyim kuşamı, yanında getirmiş olduğu birliğin sade ve gösterişsiz hali, şehir ahâlisinin onu ilk gördüğü anlardaki izlenimi hakkında bilgiler öğrenebilmekteyiz.⁹² Söz konusu rivayette en ilgi çekici yön, İbrahim Yınal'ı karşılamaya gelen halk arasındaki Gazneli Sultan Mahmud ve oğlu Mes'ûd'un büyük bir tantana ile şehre girdiklerini gören ihtiyarların, bir yandan İbrahim Yınal ve beraberindekilerin sadeliğini görünce gülümsemeleri bir yandan da halktan uzak durmayan ve onlarla kaynaşma konusunda hiçbir tereddüt göstermeyen yeni idarecilerinin bu halini şaşkınlıkla izlemelerinin anlatılmasıdır.⁹³ İbrahim Yı-

⁹¹-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 326-327.

⁹²-el-Beyhakî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. el- Hasan, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Kazım Gani-Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1326 hş., s. 730-731.; Selçukluların kuruluş dönemi idarecilerinin halktan biri gibi olma ve sade bir giyim tarzı tercih etme özelliklerinin, teb'alarına karşı ileriki zaman dilimlerinde sergileyecekleri tavırlar ve yönetim anlayışları ile birebir ilgili olmadığı, idarecilerin kişisel özellikleri ve tercihleri olduğu düşünülse de bu özellikler, halkın yeni idarecilerine karşı sempati ile bakmalarına ve onlardan ilerleyen günlerde merhametli ve adaletili bir yönetim ümit etmelerine vesile olmuştur.

⁹³-Piyadeoğlu, s. 89.

nal'dan sonra devletin ilk sultanı Tuğrul Bey de Nişabur'a girdiğinde ondan farklı bir tavır içinde olmamıştır. Halkın kendisi ile görüşüp derdini anlatmak için ölçüsüz tavırlar sergilemesine aldırmadan onların hepsinin dertlerini dinlemek için gayret göstermiştir.⁹⁴

Yönetim olarak gayet sade ve halkı ile iç içe olmaktan çekinmeyen bir anlayışı ilke edinmiş yeni idarecilerin bu özelliklerini tamamlayan bir diğer vasıfları da adalet sahibi insanlar olmalarıdır. Nitekim Selçuklu sultanları Horasan'da hâkimiyeti sağladıkları andan itibaren adalet mefhumuna gereken önemi vermişlerdir. Bu durumun en belirgin örneği Mezâlim Dîvânı'nun oluşturulmasıdır. Tuğrul Bey zamanında kurulan⁹⁵, zaman zaman sultanların başkanlığında oluşturulan bu dîvân⁹⁶, her Selçuklu sultanının gereken önemi verdikleri bir dîvândır. "Padişahın haftanın iki gününde adalet dîvânı kurup, zalimlerden mazlumların haklarını almaktan, suçlulara ceza vermekten başka çaresi yoktur."⁹⁷ diyen Nizâmülmülk, dönemindeki sultanları bu konuda uyarmaktadır.

Hükümdar bazında önem verilen adalet mefhumuna, onların şehirlerde ve diğer beldelerde bu sahadaki temsilcileri olan kadılar nezdinde de büyük önem verilmiştir. Kadılar seçimlerinde gösterilen büyük titizliğin yanında görevlerini hakkıyla yapmaları konusunda devletin hem uyarısını almaktaydılar, hem de yol göstericiliğiyle aydınlanmaktaydılar. Bu makama gelecek şahıslar genellikle ulemalardan babaları da kadı olan kimselerin arasından seçilmektedir.⁹⁸ Onlardan görev yapacağı yerde halk ile güzel iletişim kurmaları, kararlarını verirken Kur'an ve sünnet çerçevesinde kalıp, İslam hukukunun ana prensipleri doğrultusunda derin düşünerek karar vermeleri, gerekirse kendilerinden önceki kadıları örnek almaları ve hatta karar veremedikleri durumlarda diğer imâm ve âlimlerle istişare etmeleri istenmektedir.⁹⁹ Saydığımız hususlar çerçevesinde görevlerini yerine getirmeye çalışan kadılar, halkın hem devletine ve adalet kurumuna güven duymasını sağlamakta hem de

⁹⁴-el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhâkî*, s. 732.

⁹⁵-el-Hüseynî, s. 7; İbnü'l-Esîr, IX, s. 350; Bundarî, s. 4.

⁹⁶-Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, s. 12.

⁹⁷-Nizâmülmülk, s. 35.

⁹⁸-Müeyyidüdevle Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, s. 32.

⁹⁹-Müeyyidüdevle Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, s. 9, 32, 45, 50, 58, 64.

kendileri âdil uygulamalarıyla yöre insanın desteğini almaktaydılar. Kadılar görevlerini icrâ ederken bazen haksız olarak saraydaki düşmanlarının tertip ettiği bir entrikayla görevden alınabilmekteydiler.¹⁰⁰ Bu durum da halkın, huzur ve adaletini sağlamaya çalışan, onların din ve eğitim sahasında bilgilenmeleri için gayret gösteren bir kimseden mahrum olmaları anlamına gelmekteydi.

Büyük Selçuklu hükümdarları Horasan'da otoritelerini tesis ederken kendilerinden önce hüküm süren sultanların yapmış oldukları gibi halkın içinden gelen, onların ilgi ve ihtiyaçlarını iyi bilen, sözlerinin ve verdikleri kararların halk nazarında büyük bir değeri olan, nüfuz ve servet sahibi kimselerden yararlanmışlardır. Bu kişilere reis ismi verilmekteydi. " Hem yerel olarak atanan, nispeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kente ya da ile geniş yetkiler verilerek sultan tarafından atanmış, askerî ve dinsel hiyerarşiye karşın sivil hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi "¹⁰¹ temsil eden reisten, her şeyde Allah'ın rızasını gözetmesi, halka iyi davranması, haksız ve ağır hükümler vermemesi istenmektedir. Ayrıca ondan halkın yükünü hafifletmesi, sükûn ve rahata kavuşmasına yardım etmesi, her işi yapması, güçlünün güçsüzü ezmesini ve zenginin yoksula egemen olmasını önlemesini, bulunduğu yer ve taşıdığı özel duruma göre ileri gelen askeri kişilerin, bölgeden geçen yolcuların, berat ya da ellerinde divân havaleleri bulunanların halktan vergi veya yem isteğinde bulunmalarına izin vermemesi, böylece yeni vergiler yüklenmesine ve mülklerine el uzatılmasına karşı halkın korunmasına özen gösterilmesi beklenmektedir.¹⁰² Bütün bunlara ilaveten reis, emrindeki memur kadrosu ile birlikte sosyal işleri düzenlediği gibi kadı ile beraber esnafı kontrol etmekte, reayadan alınan vergi, gümrük işlerinin takibi, fiyatların belirlenmesi, alış satışın kontrolü ve yürürlükteki paranın durumundan da sorumlu idi. Ordu mensupları ile alakalı Divan-ı Arz'ın bazı işlerini yürütmek, miras ve mülk sahipliğine nezaret etmek, köylere reis atamak, alt idarecileri tayin ve azl etmek gibi görevler de ifa etmek-

¹⁰⁰-Bu konuda geniş bilgi için bkz: Piyadeoğlu, s. 92.

¹⁰¹-Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. N. Kaymaz, *Belleten*, sa. 147, Ankara 1973, s. 387, 391.

¹⁰²-Müeyyidüddeve Müntecebüddin Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, s. 23, 41; Lambton, s. 386-387; Kurpalidis, s. 117- 119; Piyadeoğlu, s. 90.

teydiler.¹⁰³ Babadan oğla geçen bir yapı arz eden bu makamla sultanlar, hem halk üzerindeki otoritelerini kuvvetlendirmekte hem de onların, içlerinden gelen ve durumlarını anlayan biri vasıtasıyla huzur ve asayiş içerisinde yaşamalarını sağlamaktadır. Ayrıca onlar, reisler yolu ile halkın kendisinden ne istekte bulduklarını da öğrenmekteydiler.

Hiyerarşik sıra bakımından validen sonra gelmesine rağmen şehirlerde diğer kamu görevlilerinin üzerinde, onları denetleyen ve gözeten, zaman zaman da müdahale eden sultanın gözü kulağı mesabesinde bulunan¹⁰⁴ reislerin seçiminde Selçuklu sultanlarının vezirlerinin tesirinde kalarak şehir ahâlisinin genelini anlayış ve kabulüne zıt atamalar da yaptığına şahit olmaktayız. Nitekim Sultan Tuğrul'un kendi dönemlerine kadar Şâfi'î mezhebine mensup kişilerin ellerinde bulunan Reisü'r-rüesâlık makamına bir Hanefî olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd'i ataması bu duruma bir örnektir.¹⁰⁵ Ebette bu atamadan özellikle Şâfi'î mezhebine mensup teb'a olumsuz etkilenmiş, Hanefîler ile Şâfi'îler arasında var olan rekabetin dozu giderek artmıştır.

Bu kadar önemli görevler ve yetkileri ellerinde bulduran, şahsi servetleri vasıtasıyla ekonomik gücün zirvesinde bulunan, siyasî olarak devamlı Selçuklu yönetimi ile içli dışlı olan reislerin zaman zaman bu vasıflarını kötüye kullandıkları, halka huzur sağlamak yerine onların huzur ve asayişlerini bozdukları görülmektedir. Bu bağlamda onlar, siyasî ve kültürel alanda yaşanan mezhep kavgalarına aktif olarak karışmışlar, esnaf, tüccar ve çalışan sınıf üzerinde haksız baskı ve uygulamalar yapmışlar, devletin valileri ve diğer üst düzey kamu görevlileri üzerinde otorite kurmaya çalışmışlar, Selçuklu otoritesinin zayıfladığı dönemlerde şehirleri bir anlamda kendileri yönetmeye kalkmışlardır.¹⁰⁶

Selçuklu idaresindeki Horasan bölgesinde sosyal hayat içerisinde önemli bir konumda olan bir diğer devlet görevlisi de hatiplerdi. Devlet tarafından görevlendirilen hatipler, şehrin en büyük camisinde vaazlar vererek insanları dini yönden aydınlatmaktaydılar. Hatiplerin dini ve

¹⁰³-Lambton, s. 386-391; Kurpalidis, s. 116-117; İlhan Erdem, " Büyük Selçuklularda Kent Reisliği ", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altan Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011, s. 141.

¹⁰⁴-Kurpalidis, s. 116-117; Erdem, s. 141.

¹⁰⁵-İbn Asâkir, s. 180 ; Koca,s. 32 ; Piyadeoğlu, s. 93.

¹⁰⁶-Bu konuda daha tafsilatlı bilgi için bkz: Erdem, s. 143- 146.

sosyal misyonlarının yanında siyasî görevleri de bulunmaktaydı. Nitekim Esterâbâd'a atanan bir hatiple ilgili mevcut bulunan menşurda hatipten vaazlarında halkın sultana ve idarecilere itaat etmelerini vurgulaması da istenmekteydi.¹⁰⁷ Bu örnek bize, Selçuklu idarecilerinin otoritelerini halk nezdinde temin etmek ve onların desteğini almak için her yolu denediklerini ve her bir görevlisini -bunlar din görevlisi de olsa- aktif olarak kullandıklarını göstermektedir.

Sonuç

Türk tarihinde Selçukluların Horasan'a gelmesi yeni bir sayfa anlamına gelmektedir. Zirâ Selçuklular, istem dışı geldikleri bu bölgenin kısa sürede hâkimi olmayı başarmışlar ve Türklerin en güçlü devletlerinden birini kurmuşlardır. Onlar, yönetim anlayışlarını bölgede kendilerinden önceki devletlerin siyasî organizasyonlarından da bir şeyler katarak geliştirmişlerdir. Bu hususiyetle kendilerinden sonra kurulan devletleri etkilemişler ve bunları büyük oranda tesirleri altına almışlardır.

Selçukluların, devletlerini kurdukları andan itibaren tarih sayfasına eklemiş oldukları her başarı da Horasan'ın önemli bir yeri olduğu kuşkusuz bir gerçektir. Büyük Selçuklu Devleti için bu kadar mühim bir konumda olan bir bölgede bu devletin yönetilen sınıf konumundaki teb'anın dini ve sosyal yaşamı üzerindeki uygulamaları iki başlığa indirildiği zaman dikkate değer sonuçlar tespit edilmektedir. Bu sonuçlara dini uygulamalar bağlamında baktığımızda Selçuklu sultanlarını, ehli sünnet akîdesine bağlı, Hanefî mezhebini benimseyen, genel olarak dinlerinin emirlerini yaşamaya çalışan, halkını sapık ve tehlikeli dini akımlardan mümkün mertebe korumaya uğraşan samimi Müslümanlar olarak nitelendirebiliriz. Sultanlar bu tercihlerini halka yansıtırken vezirlerin yönlendirmesi ile meydana gelen birkaç olumsuz örnek dışında genelde olumlu uygulamalar içerisinde olmuşlardır. Halkına adilâne bir idare sunmayı şiar edinen hükümdarlardan bu durumun aksi bir tavır içerisinde olmaları beklenilemezdi. Ancak devlet işlerini yerine getirecek kamu görevlilerinin seçiminde mezhebi tercihlerin etkili olduğunu görmekteyiz. Onların bu konuda işi ehline verme prensibi bağlamında hareket ettiklerini, ne kadar da mezhebi tercihlerde bulunsalar bile işi bağnazlığa götürmediklerini müşahade etmekteyiz. Nitekim sultanların, kendi-

¹⁰⁷-Müeyyidüddeve Müntecebüddin Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, s. 50-52; Piyadeoğlu, s. 93.

lerinden sonra ikinci adam konumunda olan vezirlerin seçiminde bile mezhebi tercihlerinin dışına çıktıkları olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti teb'ası üzerinde gerçekleşmiş olan olumsuz uygulamaların genelde vezirlerin veya diğer emirlerin şahsi hesap ve kaprislerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Onların kendi çıkarları ve beklentileri uğruna bu insanların huzur ve asayişinin bozulmasına, âlimlerin ve onlara intisap eden halkın ülkeyi terk etmelerine, ticari yaşamın sekteye uğramasına aldırmadıkları, ihtiraslarına sultanları da alet ettikleri görülmektedir. Sosyal yaşamdaki uygulamalar ise genelde yönetim olarak gayet sade ve halkı ile iç içe olmaktan çekinmeyen bir anlayışı ilke edinmiş sultanların bu anlayışları etrafında şekillenmiştir. Onlar, adalet mefhumunu yönetimlerinin temel direği gördükleri gibi görevlendirmiş oldukları vali, kadı, reis gibi kimselerden de halkın işlerini takip ederken âdil davranmalarını istemişlerdir. Kamu görevlilerinin işlerinde başarılı olduklarını gösterir kıstaslar arasında halkın onlardan memnun kalmaları en önemli kıstas olarak belirlenmiştir. Özellikle reislik ve kadılık gibi önemli bir makama tayin edilecek kişinin belirlenmesinde kişinin kendisinin ve ailesinin bu işi yapmaya ehil olup olmadığı gibi özellikler arandığı gibi, seçilecek kişinin halk üzerindeki nüfuzu ve halkın bu kişi hakkındaki memnuniyeti de dikkate alınmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti idarecilerinin kendilerinden önceki devletlerin siyasî organizasyonlarını benimseyip kendilerinden de önemli ilaveler yaparak husule getirdikleri yönetim anlayışları vatandaşlarını büyük oranda memnun edip onların huzurlu bir yaşam sürmelerini sağladığı gibi, kendilerinden sonra kurulan devletlere ilham veren bir Selçuklu medeniyetinin oluşmasına da yardım etmiştir.